

AKADÉMIAI KIADÓ

SZERKESZTETTE
SZANYI MIKLÓS,
SZUNOMÁR ÁGNES, TÖRÖK ÁDÁM

Trendek és töréspontok IV.

TRENDEK ÉS TÖRÉSPONTOK IV.

Szerkesztette

Szanyi Miklós, Török Ádám, Szunomár Ágnes

Impresszum

Előszó. Világpolitika, világgazdaság: „Race to the bottom?”

I. Nemzetközi fejlesztési civil szervezetek és az EU afrikai migrációt kezelő segélyei

II. Gazdasági szankciók

III. Közép- és Kelet-Európa az új geoökonómiai és geopolitikai viszonyok között

IV. A gazdasági szerkezetváltás térbeli jellemzői Kelet-Közép-Európában

Impresszum

Írta

Arató Krisztina, Csaba László, Deák András, Dunay Pál, Farkas Beáta, Gyórfy Dóra,
Lengyel Imre, Lux Gábor, Paczolay Péter, Paragi Beáta, Szakálné Kanó Izabella,
Szent-Iványi Balázs, Tarrósy István, Vida György

Szerkesztette

Szanyi Miklós, Török Ádám, Szunomár Ágnes

ISBN 978 963 454 890 4

Kiadja az Akadémiai Kiadó

1117 Budapest, Budafoki út 187–189. A. ép. III. em.

www.akademiai.hu

Első magyar nyelvű digitális kiadás: 2023

© Szerzők, 2023

© Szanyi Miklós, Török Ádám, Szunomár Ágnes 2023

© Akadémiai Kiadó, 2023

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Zrt. igazgatója

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

III. Közép- és Kelet-Európa az új geoökonómiai és geopolitikai viszonyok között

[Közép- és Kelet-Európa az új geoökonómiai és geopolitikai viszonyok között](#)

[Európa és Kelet-Közép-Európa a változó világban – Opponencia Farkas Beáta írásához](#)

[Opponensi hozzászólás Farkas Beáta „Közép- és Kelet-Európa az új geoökonómiai és geopolitikai viszonyok között” című tanulmányához](#)

Közép- és Kelet-Európa az új geoökonómiai és geopolitikai viszonyok között

Farkas Beáta¹

Bevezetés

Az európai uniós és a német geoökonómiai és geopolitikai álláspontok az ukrajnai háború előtt

Kína és az eurázsiai integráció álma

Az ukrajnai háború hatása

A nemzetközi kapcsolatok elmélete és a geopolitikai kihívások tematizálása

Dekonstrukció helyett rekonstrukció

Összegzés

Hivatkozások

¹Egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar.

Bevezetés

A rendszerváltozás után a közép- és kelet-európai országok számára nem volt kétséges, hogy beilleszkedjenek a kapitalista világrendbe, ideértve az újonnan létrejött Oroszországi Föderációt. A szovjet érdekszférából kiszabadult európai országok az európai unió és a NATO-tagságban láttak garanciát politikai, gazdasági jövőjükre és biztonságukra. Az EU 2004-es és 2007-es bővítésével tíz közép- és kelet-európai (KKE) ország csatlakozott az európai integrációhoz, amit 2013-ban Horvátország egészített ki. 1999-től kezdve több lépésben ezen a tizenegy országon kívül Albánia, Montenegró, legutóbb, 2020-ban pedig Észak-Macedónia is a NATO tagja lett. Mindemellett az 1990-es évek eleje óta a geoökonómiai és geopolitikai keretek fokozatosan, de mélyrehatóan átalakultak, elsősorban Kína felemelkedésével. Oroszország Ukrajna elleni, 2022. február 24-én kezdődött inváziójával pedig egészen biztosan egy új korszak veszi kezdetét. Ebben a tanulmányban a tizenegy uniós tagállam (EU-11), illetve Magyarország szempontjából vesszük szemügyre ezeket az új viszonyokat. Jelenleg az ukrajnai háború kimenetelét és következményeit természetesen sem gazdasági, sem politikai szempontból nem ismerhetjük. Ugyanakkor a nemzetközi környezet tartós változásának irányait már most is érdemes feltérképezni.

Az EU-11 országai az ukrajnai háború előtt alapvetően kétféleképpen reagáltak a nyugati világot ért kihívásokra. Azok az országok, amelyek önálló államisága még fiatal, vagy több évszázados idegen uralom alatt álltak, önálló nemzetközi szerepvállalás nélkül, nem mutattak fel saját reflexiót.¹ Az a két ország – Lengyelország és Magyarország –, amelyekben nosztalgia élnek az évszázadokkal ezelőtti idők iránt, amikor európai hatalmi tényezők voltak, a nemzeti szuverenitásra hivatkozva próbálta az átalakuló nemzetközi környezetet a kormány mozgásterének növelésére, belső politikai hatalmának erősítésére használni. A nyugati EU-tagok jobb- és balközép pártjai, kormányai számára egyes belpolitikai lépéseik – a sajtóval, az igazságszolgáltatással kapcsolatban stb. – az EU alapértékeit kérdőjelezzik meg, és a konfliktusok állandósultak. A külpolitikában Lengyelország nem jár külön úton, és már az ukrajnai háború előtt is a NATO-ban látta függetlensége biztosítékát Oroszországgal szemben. Az Orbán-kormány viszont meg van győződve a Nyugat hanyatlásáról, és Ázsia, mindenekelőtt Kína felemelkedésére számít. Az „Egy övezet, egy út” program keretében Kína 2012-ben elindított egy Kína–Közép-Kelet-Európa együttműködést tizenhét térségbeli országgal, amit a nyugati tagállamok az unió egység megbontására tett kísérletnek tekintettek. A várt intenzitású gazdasági kapcsolat nem jött létre. A keleti uniós tagállamok az utóbbi években óvatosabbá váltak, csak Magyarország tartotta fenn korábbi elkötelezettségét (Kavalski, 2021).

Ez a tanulmány egy politikai közgazdász olvasata – aki társadalmi beágyazottságban vizsgálja a gazdaságot, és aki a szokásos keretekben nem talált választ a KKE-i kutatásaival kapcsolatos kérdéseire, ezért a nemzetközi politikai kapcsolatok elmélete és a politológia felé fordult. Ettől természetszerűleg nem lett ezen területek szakértője. Pusztán arra vállalkozhat, hogy a magyarországi politikai gondolkodásra ható irodalmakat saját szakmai szűrőjén keresztül olvasva fejti ki véleményét a KKE-i pozíciókról az új geoökonómiai és geopolitikai viszonyok közepette. Ez a sajátos vállalkozás talán elfogadhatóvá teszi a szokásosnál szubjektívebb megközelítést, illetve a téma újdonsága miatt a szokásosnál több weboldalra történő hivatkozást.

¹ Egy szlovák elemző értékelése a harminc éve független Szlovákiáról jól illusztrálja a markáns, önálló stratégia hiányát: <https://neweasterneurope.eu/2022/07/18/thirty-years-of-slovak-independence-a-roller-coaster-country>.

Az európai unió és a német geoökonómiai és geopolitikai álláspontok az ukrajnai háború előtt

A nyugati világ részesedése csökken a világ GDP-jéből. Az USA és az EU, Egyesült Királyság jelenlegi 44,5 százalékos részesedése 2040-re várhatóan 37 százalékra csökken, míg Kína, India és a többi feltörekvő ázsiai gazdaságé 25 százalékról 35 százalékra nő (National Intelligence Council, 2021). A GDP mellett számos egyéb adatot lehetne felhozni, de ezek a trendek annyira közismertek, hogy eltekintek tőle. Ezeket a trendeket gyakran úgy állítják be, mint a nyugati világ hanyatlásának bizonyítékát. Holott sem közgazdasági, sem morális érvet nem lehet felhozni amellett, hogy a világ népességének kis hányada használja fel az erőforrások és a kibocsátás óriási hányadát, és egy kiegyenlítődési folyamat ne lenne természetes, sőt a nyomor és a mélyszegénység csökkentéséhez kívánatos. Ez kétségtelenül együtt jár a nyugati országok geopolitikai helyzetének újrapozicionálásával, súlyos feszültségek keletkezésével, de a kiegyenlítődést indokolatlanul hanyatlásnak tekinteni.

Az Egyesült Államok növekvő aggodalommal szemléli az átalakuló erőviszonyokat, különösen Kína gazdasági, politikai, katonai felemelkedését. Hszi Csin-ping 2012-es hatalomra kerülésével olyan folyamatok kezdődtek, amelyek nyilvánvalóvá tették, hogy Kína belépése, illetve beengedése a nyugati világ globalizációjába nem a várt eredményekkel jár. A 2017-es 19. pártkongresszus nyomán a Nyugat reményei végleg szertefoszlottak, hogy Kínából olyan gazdasági versenytárs lehet, amely egy japán vagy dél-koreai típusú politikai rendszer felé halad – utóbbiak az ázsiai sajátosságok mellett közös vonásokat mutatnak a nyugati demokráciákkal.

A Kínával fenntartott intenzív gazdasági kapcsolatok miatt az EU egyensúlyozni próbál az USA és Kína közötti feszültségek közepette. A 2019-es uniós stratégiában Kínát meghatározó gazdasági-kereskedelmi partnerként és egyidejűleg a technológiai vezető szerepért folyó küzdelemben versenytársként, továbbá olyan rendszerszintű riválisként határozták meg, amely alternatív kormányzási modelleket támogat (Európai Bizottság és az Unió..., 2019). A gazdasági kapcsolatokat a politikai kérdéseken túl az egyenlő versenyfeltételek akadályai is nehezítik (aszimmetrikus piacvédelem, a vállalatok állami támogatása stb.).

Az EU álláspontjának kialakításában meghatározó szerepet játszik Németország intenzív gazdasági kapcsolata Kínával, ezért ezt érdemes alaposabban is szemügyre vennünk. A német magatartás megértéséhez számomra, egy közgazdász számára új dimenziókat nyitott meg Klaus von Dohnanyi 2022-ben német és magyar nyelven egyaránt megjelent *Nemzeti érdek* című könyve (Dohnanyi, 2022). Dohnanyi Ernő magyar zeneszerző unokája Németországban született, németként szocializálódott, szociáldemokrataként szövetségi miniszter és Hamburg Szövetségi Állam miniszterelnöke volt. Ha figyelembe is vesszük, hogy egy 94 éves politikusról van szó, és véleménye sem a mai aktív generációval, sem a jobboldali nézőponttal nem azonosítható, illetve semmiképpen sem vetíthetjük vissza a Merkel-korszak előtti CDU-ra, Dohnanyi alapvetése mégis kitűnően megvilágítja annak az ambivalens helyzetnek a hátterét, amelybe mára Németország belekormányozta magát.

A német nemzeti identitás sajátossága, hogy „történelme és tisztázatlan etnikai és nyelvi határai miatt mindig is kevesebb nemzetállami szubsztanciával rendelkezett, mint például szomszédja, Franciaország” (Dohnanyi, 2022, 146–147). Már a 18. századtól kimutatható, hogy a német nemzettudat legerősebb eleme a társadalmi-gazdasági szubsztancia. A két vesztes világháború, a holokauszt tragédiája, majd a szociális piacgazdaság sikere elmélyítette ezt a történelmi hagyományt. „A jóléti állam versenyképes gazdasággal ötvözve – még ma is ez a német identitás és a német érdekek központi eleme... Itt, a versenyképes jóléti államban dobog a német nemzet szíve” (Dohnanyi, 2022, 151).

Ennek megfelelően az Amerikai Egyesült Államok megítélése a diplomatikus megfogalmazások mögött egyértelműen negatív. Amikor az USA a transzatlanti értékközösségre hivatkozik, akkor Dohnanyi szerint csak saját hegemoniájának megőrzését igazolja, és akadályozza Németországot, hogy az saját gazdasági érdekeit érvényesítse kiterjedt orosz és kínai kapcsolataiban. Az ukrajnai háború eseményeinek hátterével olvasva megrendítő az a naiv bizalom, amellyel az orosz politika felé fordul, és a Krím annexiója ellenére kizártnak tartja az orosz támadást, miközben teljesen azonosul a Putyin-féle sérelmekkel.

Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy az angolszász geopolitikai gondolkodást a 20. század eleje óta áthatotta az attól való félelem, hogy Németország és Oroszország szövetségével a Brit Birodalmat veszélyeztető, a világot uraló hatalom jöhet létre. Európa az USA számára is az eurázsiai kontinens geopolitikai hídfője (Brzezinski, 1999).¹ Noha az utóbbi évtizedekben Obama, majd Trump elnöksége alatt egyértelmű volt az elmozdulás a csendes-óceáni térség felé, az Orbán-kormány által nagyra értékelt, magyar származású George Friedman még 2012-ben is arról írt: „A következő tíz évben az Egyesült Államoknak ugyanúgy kell reagálnia egy orosz–német kiegyezésre, mint a huszadik században. [...] Európa faképnél hagyhatná Amerikát, és felépíthetne egy új, kölcsönösen jövedelmező viszonyt Oroszországgal, ráadásul be is biztosíthatná magát a kelet-európai országokból álló stratégiai védőpajzzsal. Ez óriási kockázatot jelentene az Egyesült Államokra nézve. [...] Az Egyesült Államok nem számíthat arra, hogy Németország újra magára vállalja hidegháborús szerepét, és féken tartja az oroszokat” (Friedman, 2015, 154–155, 163).²

Az USA-val szembeni fenntartások mellett Dohnanyi az olcsó orosz gázra, az alacsony kelet-európai bérekre és a hatalmas kínai exportpiacra épülő német gazdasági modell érdekei miatt elutasítja a szankciók politikáját, mert szerinte ezzel úgysem lehet eredményt elérni. Ehelyett a szociáldemokrata *Ostpolitik* megoldását ajánlja. A háttérben folyó tárgyalásokkal lehet eredményt elérni egyes üldözöttek megmentéséért. „A nyugatnémet kormány saját maga és az érintett emberek érdekében mindig is tiszteleten alapuló viszonyban állt a szovjet diktatúra képviselőivel, és nem hagyta, hogy más államok 'moralizáló' tanácsai befolyásolják” (Dohnanyi, 2022, 75).

Dohnanyi egyszerre képviseli az USA gyámkodásának és az EU, ezen belül Németország gazdasági integráción túlmenő szerepvállalásának elutasítását. Ezt azért teheti meg, mert teljes érzéketlenséget mutat annak veszélye iránt, hogy az EU nem jelenik meg geopolitikai aktorként, és néhány nagy állam által, nélküle kialakított erőterben kell léteznie. A versenyképes jóléti állam mint identitásképző tételezése után nem meglepő, hogy „Európa csak akkor marad meg demokratikus Európai Unióként, ha Németország megőrizheti a szabadságát, hogy gazdaságát a német nemzeti érdekek szerint alakítsa” (Dohnanyi, 2022, 127). Majd azt is megtudhatjuk, hogy a megfelelő német iparpolitika akadályai nem más, mint a brüsszeli bürokrácia. Egy szó sem esik Németország elmulasztott infrastrukturális beruházásairól, a digitalizáció elhanyagolásáról.

A német geopolitikai gondolkodásban természetesen más álláspontok is jelen vannak, de Dohnanyi gondolatai jól tükrözik azt a főáramú észjárást, amely révén a német gazdaság már az ukrajnai háború előtt is veszélyes függőségbe került Kínával szemben. A kínai kapcsolatokat Kohl kancellár kezdte el építeni az 1980-as évek közepétől. A németek szívesen átvették azt az amerikai társadalomtudósok által képviselt gondolatot, hogy a gazdaság liberalizálása utat nyit a demokratizálódáshoz.³ Ez az elképzelés a „változás a kereskedelmen keresztül” (Wandel durch Handel) jelszavaként vált ismertté, és jól beleillett a fentebb bemutatott német világképbe. Manapság szokás a demokráciaexport képtelenségén gúnyolódni, ezért hozzá kell tennünk, hogy a gazdasági kapcsolatok gyakorlati szereplői nem a liberális demokrácia hibátlan bevezetésére számítottak. Kína esetében sem várták az autoriter politikai rendszer megváltozását belátható időn belül, de bíztak a tartós gazdasági liberalizálásban.

A fordulópontot a Német Iparszövetség 2019-es szakpolitikai dokumentuma jelentette, amelyben megfogalmazták, hogy Kína nem lesz liberális, piacvezérelt gazdaság, és szó szerint úgy jellemezték, mint a két hónap múlva megjelenő, fentebb már idézett uniós dokumentumban: egyszerre rendszerszintű rivális, gazdasági partner és versenytárs (Bundesverband der Deutschen Industrie, 2019). A Német Iparszövetség Ázsia-részlegének vezetője 2020-ban azzal védekezett, hogy nem ők voltak naivak, hanem Hszi Csin-ping hatalomra kerülésével kezdődtek viszonylag drámai átalakulások.⁴ Mindenesetre Merkel kancellársága idején kettős politikát folytattak Kínával szemben: időről időre szóvá tették az aggasztó emberi jogi sérelmeket, de olyan óvatosan, hogy a gazdasági kapcsolatokban ne tegyenek kárt. Azonban az a német remény, hogy a neomerkantilista gazdaságpolitikával zárójelbe lehet tenni az összes kellemetlen kérdést, nem vált valóra. A hatalmas kínai piacon kényelmesebb volt terjeszkedni, mint a piacokat diverzifikálni, így ma már minden harmadik német autót Kínában adnak el. Csakhogy időközben a kínai cégek felzárkóztak, ami főként a KKV-szektor pozícióit veszélyezteti.⁵ Az ukrajnai háború okozta fennakadások ellenére az egyoldalú német függőség mélyülése nem állt meg. Míg 2000-ben a kínai import részesedése 3,4 százalék, az export pedig 1,6 százalék volt, addig 2022 első félévében 12,4 százalék és 7,4 százalék. A kereskedelmi mérleg deficitje Kínával 2022 első félévében rekordhiányt, 40,8 milliárd eurót ért el, miközben az FDI szintén rekordnagyságban, 10 milliárd euró értékben ömlött Kínába (Matthes, 2022). (Az előző tizenkét év éves átlaga 5,8 milliárd euró volt.) Ha a tajvani helyzet elmérgesedne, Kína vonatkozásában a német gazdaság az oroszellenes szankciók okozta nehézségeknél nagyságrenddel nagyobb problémákba ütközne.

Összességében a német és az uniós, illetve a korábbi amerikai állásponttal véleményem szerint nem az a probléma, hogy bíztak a gazdasági összefonódás nemzetközi stabilizáló és hosszú távú demokratizáló hatásában. A kapitalizmus kezdeti legitimálódásában is kulcsszerepet játszott az a tapasztalat, hogy a 17. századi öldöklő háborúk után a racionális kapitalista gazdálkodás stabilizálja az országok közötti kapcsolatokat (Hirschman, 1998). A második világháború utáni évtizedek európai integrációja szintén ezt megerősítő tapasztalat. Japán, Dél-Korea, Hongkong és Tajvan fejlődési útja pedig azt bizonyította, hogy a demokrácia és a jogállam kifejlődését a nem nyugati, azaz ázsiai kultúrák sem zárják ki. Nemcsak az EU és Kína, de az egész emberiség számára az lenne az egyetlen pozitív forgatókönyv, ha Kína egy szabályalapú világrendbe integrálódva pusztán gazdasági versenytárs lenne.

A probléma abból származott, hogy az EU-ban sem a kínai változások, sem a Krím 2014-es annektálásának súlyát nem értékelték megfelelően, és az utóbbi esetben a balti államok és a lengyelek félelmeit oroszfóbiának bélyegezték. Ebben meghatározó volt az a német felfogás,⁶ amelyben a gazdasági érdekek középpontba állítása összefonódik a náci múlt miatti reflexszerű, a gazdasági hegemon szerepén nem túllépő önkorlátozással. Dohnanyi könyvét tanulmányozva pedig az érveléstől a szóhasználatig meghökkentően ugyanazokkal a gondolatokkal találkozunk, mint az Orbán-kormány külpolitikájában. Lehet, hogy már megint túlságosan lelkesen ültünk fel a német vonatra?

¹ Amikor Brzezinski a rendszerváltozás után értékelte az Amerikai Egyesült Államok új, egyetlen szuperhatalmi helyzetét, abból indult ki, hogy mérete, lakosság száma, gazdasági termelése miatt Eurázsia (a földrajzi értelemben vett teljes Európa és Ázsia) a világpolitika fő színtere (Brzezinski, 1999). Ezért az USA Euráziában elfoglalt pozíciója meghatározó világhatalmi helyzetére nézve. Nála a német–orosz kapcsolatok megerősödése nem merült fel a valószínű forgatókönyvek között, inkább távoli, de reális veszélyként egy „antihegemón” orosz–kínai–iráni koalícióé.

² Friedman hazai „sztárolása” azért furcsa, mert 2012-es könyvének előrejelzését már lehet értékelni, és a „valóság-ellenőrzés” nem mutat jó eredményeket. Az amerikai veszélyek közül aránytalanul túlértékelte a német–orosz kapcsolatokról a németek számára esetlegesen adódó előnyöket, míg szó sem esik az oroszokkal szembeni függőség veszélyeiről. Kína potenciális szerepét érthetetlenül alulértékelte, míg Japán USA-t veszélyeztető fegyverkezését vizionálta stb.

³ Lásd például Lipset nevezetes tanulmányát (Lipset, 1959).

⁴ <https://www.politico.eu/article/germany-china-economy-business-technology-industry-trade-security>

⁵ <https://www.politico.eu/article/why-germany-wont-get-tough-on-beijing-even-if-it-invades-taiwan> <https://www.politico.eu/article/germany-china-economy-business-technology-industry-trade-security>

⁶ Németország gazdasági minisztere még 2020-ban is védte a „változás kereskedelmen keresztül” elvét, amikor nem volt hajlandó határozottan elítélni Kína erőszakos hongkongi fellépését (<https://www.politico.eu/article/peter-altmaier-defends-berlins-muted-response-to-chinas-crackdown-in-hong-kong-germany>).

Kína és az eurázsiai integráció álma

A többi KKE-i országtól eltérően az utóbbi évtized magyar külpolitikájában középpontba került a keleti nyitás, ami jóval többet jelent, mint előnyös üzleti lehetőségek kiaknázását. Ennek geopolitikai háttérét Bernek világosan megfogalmazta (Bernek, 2018): „Ha tovább folytatódik a Nyugat oroszfóbiájára épülő, hidegháborús 'containment', vagyis fékentartás politikája, akkor kevés esélyünk van arra, hogy kitörjünk a Nyugat és Kelet közötti 'fogságunkból'. 'Az Oroszország a fő ellenség' euroatlanti (kiemelten amerikai) szemlélete megakadályozza, hogy az európai és az ázsiai országok között gazdasági együttműködés jöjjön létre, ami alapja lehetne egy új eurázsiai erőter formálódásának.”¹

Vagyis e szerint a koncepció szerint – ellentétben a rendszerváltás utáni két évtized konszenzusával – nem vagyunk részei a Nyugatnak, hanem a két világ közé vagyunk bezárva, és a fogságból az jelenthetné a kitörést, ha KKE eurázsiai kaputársággá válik. A csendes-óceáni térség előtérbe kerülése ellenére – módosított formában – felbukkan a skót származású brit földrajztudós, Halford J. Mackinder 20. század eleji, Euráziára utaló magterület (heartland) koncepciója. E szerint ez a terület – akkoriban az Orosz Birodalom területe – a világhatalom szempontjából meghatározó, de ehhez szövetkeznie kell egy kontinentális európai hatalommal (a „belső övből”), ez pedig Németország lehet. Ennek az elméletnek a túlélését nemcsak Berneknél láthatjuk; mind Dohnanyi, mind Friedman fentebb hivatkozott könyvében nevesítve is megjelenik. Egy intézményi elemzéssel foglalkozó közgazdász számára – az ukrajnai háborútól függetlenül – nyilvánvaló volt, hogy Németország és Oroszország gazdasági és politikai intézményrendszerének különbségei kizárják, hogy az orosz gazdaság képes legyen felszívni a német technológiát, kilépni a nyersanyag-exportőr szerepéből, és a két ország között olyan hatalmi szövetség jöjjön létre, amely befolyásolná az Egyesült Államok hegemon szerepét.

Bernek Eurázsia-koncepciójának természetesen már része Kína, de sem Oroszország, sem Kína esetében nem merül fel semmilyen aggály rendszereik természetével, jövőbeli fejlődésével kapcsolatban (Bernek, 2018). A velük fenntartott együttműködésnek semmilyen kockázatát nem mérlegeli, az eurázsiai integráció kizárólag új lehetőségként, az ígért földjeként jelenik meg a teret vesztő Nyugattal szemben.

A kínai fejlődés kilátásairól Szunomár készített alapos, ázsiai növekedési pályákat összehasonlító tanulmányt a Világgazdasági Tudományos Tanács számára (Szunomár, 2019). Györffy körültekintően bemutatta az Egyesült Államok és Kína gazdasági és politikai nehézségeit, jövőbeli kockázatait (Györffy, 2021). Az említett tanulmányokban foglaltakat kiegészítve, az újabb változásokra figyelemmel foglalom össze azokat a jelenségeket, amelyeket Kína geopolitikai, geoökonómiai megítélésénél érdemes szem előtt tartani. Kína társadalmi-gazdasági fejlődése az imponáló évtizedek után legalább három szempontból kritikus szakaszhoz ért.

1. Eléri a felzárkózó országok nehézsége, vagyis feltorlódva, egyszerre kell megoldania azokat a problémákat, amelyekre az élenjáróknak több évtized vagy évszázad állt rendelkezésükre.
2. Gazdasági növekedésében modellváltást kell végrehajtania.
3. Mindehhez a nemzetközi környezet sokkal kedvezőtlenebb, mint a „nagy mérséklés” (great moderation) évtizedei.

Az első problémára a legnyomasztóbb példa a klímaváltozás. Míg a nyugati országoknak hatalmas infrastrukturális vagyonnal, humán tőkével a hátuk mögött kell szembenéznük a kihívásokkal, addig a jóval szegényebb országokat ugyanúgy sújtják a nehézségek. 2022 nyara kíméletlenül megmutatta, hogy a szárazság, a hőség, az apadó folyók, az akadozó hajózás és energiatermelés az egész északi féltekét bénítja az USA-tól Európán át Kínáig – a természeti törvények senkire nincsenek tekintettel.² Kínának hasonlóképpen „idejekorán” meg kell küzdenie az elöregedéssel, amit saját döntéseik gyorsítottak fel. Noha 2016-tól a korábbi egy gyerek politikával szemben két gyereket engedélyeztek, majd 2021-től hármat, és anyagi támogatással kapcsolták össze, a termékenység nem nőtt. Míg 1994-től a termékenységi ráta 1,6–1,7 között volt, 2020-ra 1,3-ra, 2021-re 1,15-re esett vissza, ami feltehetően összefügg a koronavírus-járvánnyal. Ráadásul mostanra ér szülőképes korba az a generáció, ahol az egykepolitika miatt a lányokat gyakran abortálták, és a normálisan szokásos 106 helyett 120 fiú jutott 100 lánysecsemőre. 2022-ben az előző évhez képest 850 ezer fővel csökkent a népesség, a maói nagy ugrást követő éhínség, 1961 óta először.³

A második problémakörben a kulcskérdés – ahogyan a Kínai Kommunista Párt 2021-es határozatában⁴ szó szerint megfogalmazzák –, hogy az újabb erőforrások bevonására alapuló növekedési modell fenntarthatatlan, a növekedés elsődleges hajtóereje az innováció kell, hogy legyen. Ugyanakkor jól ismert közgazdasági összefüggés, hogy míg a mezőgazdaságtól az ipar felé történő szektorális átrendeződés termelékenységnövekedéssel jár, addig az ipartól a szolgáltatások felé termelékenységsökkenéssel. A Világbank tanulmánya (Brandt et al., 2020) viszont ezen túlmutató okokat is feltárt, amelyek magyarázzák, hogy 2015-től az átlagos növekedési ráta 7 százalék alá esett, és ez döntően a teljes tényező termelékenység (TFP, amely tükrözi a technológiai fejlődést) csökkenésének volt betudható. A TFP a válság előtti évtizedben évente 2,8 százalékkal nőtt, majd a 2008-as globális válság után 0,7 százalékos ütemre csökkent. A gyárparban a piacra történő új belépések száma csökkent, és az erőforrások újraelosztása a hatékonyabb vállalatok felé lelassult, ami korábban a TFP és a termelékenység növekedésének forrása volt. A válságot megelőző évtizedben az állami iparvállalatok termelékenysége kezdett felzárkózni a magánszektoréhoz, de a válság óta ez a folyamat is leállt. A válság miatt elindított gazdasági élénkítés eszközei az állami vállalatok voltak, amelyek infrastrukturális beruházásokat valósítottak meg számtalan olyan támogatással, kedvezményel, amelyek a puha költségvetési korlát jelenségéhez vezettek. Mindez a hitelkihelyezésekben azt jelentette, hogy az infrastrukturális és ingatlanberuházások kiszorították a magasabb termelékenységű szektorok finanszírozási forrásait. A fizikai tőkébe való állami beruházás olyan mértékű volt, hogy az egy munkásra jutó állami tőkeállomány már eléri az OECD-átlagot (Brandt et al., 2020). A Világbank tanulmányához hozzátehetjük, hogy az állami beavatkozás visszafogása válságkezelés után egy demokráciában sem egyszerű; különösen nehéz elképzelni, amikor egy egypárti rendszer bürokráciájának hatalmi érdekei kapcsolódnak hozzá.

Kínában kétségtelenül óriási eredményeket értek el a mélyszegénység megszüntetése terén, ami az extenzív növekedési szakasz évtizedeken át tartó magas növekedésének volt köszönhető, és felszívta a képzetlen vidéki munkaerőt. A Világbank 2022. áprilisi közleménye tudatja, hogy negyven év alatt 800 millióval csökkent az 1,90 USD napi jövedelmi szint alatt élők száma.⁵ A folytatás azonban nem lesz egyszerű. A 25 és 64 év közöttieknek csak 30 százaléka fejezte be a középiskolát, vidéken mindössze 11 százalék, és a gyerekek 70 százaléka ma is a gyöngye vidéki oktatásban vehet részt. Az utóbbi években a munkaerőkínálat csökkenésével a bérek emelkedtek, amire viszont az ipar külföldre telepített termeléssel és automatizálással reagált. A képzetlen munkaerő kiszorult az informális szektorba. Hivatalos kínai adatok szerint a formális foglalkoztatás 2004-ben még az összes városi foglalkoztatás 67 százalékát tette ki, 2017-re csupán 44 százalékát. Dinamikus munkahelyteremtés a rosszul fizetett, munkaintenzív szolgáltatásokban ment végbe (Rozelle–Hell, 2020). A közép- és felsőoktatás utóbbi másfél évtizedben történt kiterjesztése ellenére mindezek a folyamatok tartós problémákat vetítenek előre mind a város–vidék, mind a társadalmi rétegek közötti egyenlőtlenségek tekintetében. 2021-ben Hszi Csin-ping ugyan meghirdette a közös jólét (common prosperity) programját, azonban ennek keretében nem a jóléti államban ismert, adózáson és jóléti transfereken keresztül működő kiegyenlítési mechanizmust indították el, hanem a párt kizárólagos hatalmára veszélyes szereplők megzabolozását, egyes szektorok rendszabályozását.⁶

A 2008-as válság után Kína számára kedvezőtlenebbé váltak a nemzetközi gazdasági feltételek. 2015-ben meghirdették a Made in China 2025 iparfejlesztési programot, amely Kína nemzetközi technológiai függőségének csökkentését szolgálja. A 2018-ban kezdődő kereskedelmi háború az USA-val új jelentőséget adott ennek. A Covid-19 járvánnyal megakadt gazdasági kapcsolatok tovább ösztönözték a világ gazdasági kapcsolatok lazítását. 2020-tól kialakult a kettős áramlás (dual circulation) koncepciója, ami a belső fogyasztás erősítését és a külső kereslet élénkítését jelentette, utóbbit az „Egy övezet, egy út” (Belt and Road Initiative, BRI) programon keresztül (García-Herrero, 2021). Az erős összefonódások miatt a szétválás (decoupling) nem egyszerű folyamat, de első jelei a kereskedelmi és befektetési folyamatokban már mérhetőek. A deglobalizációt a pénzügyi szektorban még kevésbé érzékelni (García-Herrero–Tan, 2020). A BRI nagymértékben lelassult Kína zéró Covid politikája, a határok lezárása miatt, és a forráshiány is hozzájárul, hogy a struktúrafejlesztés háttérbe szorult, és a hangsúly átkerült a hatalmi eszközök jellegére.⁷

A Covid-19 fertőzések megállítását kezdettől úgy mutatták be, mint a Nyugattal szembeni felsőbbrendűség bizonyítékát, és ez az ideológiai narratíva kizárta a racionális alkalmazkodást. A lakosság nem szerzett természetes védelmet. A 60 éven felüliek teljes átoltottsága viszonylag alacsony, kiváltképp a 80 éven felüliek körében, ráadásul a régi technikájú oltások határfoka alacsonyabb, mint a nyugati vakcináké. Az egyre fertőzőbb variánsok így egyre nagyobb kockázatot jelentettek az egészségügyi rendszer túlterhelésére. A kínai vezetés ragaszkodása a zéró Covid politikához – a brutális lezárásokkal okozott rengeteg szenvedésen túl – a 2022-es gazdasági növekedést is lefojtotta, amit 2023 januárjában 3 százalékra tesznek. Az ország több pontján kitört tüntetések után 2022 decemberében végül feloldották a járványügyi korlátozásokat.⁸

Kína az innováció területén is hatalmas eredményeket ért el,⁹ ami elvileg biztató a növekedési modellváltáshoz, de minden közgazdasági tudásunk szerint ennek az útnak a folytatásához az egyéni kezdeményezés, a szabadság és a jogbiztonság erősödése szükséges. Ahogy fentebb már utaltam rá, Hszi Csin-ping hatalomra kerülésével a politikai folyamatok új irányt vettek. Az ideológia szerepe, a politikai központosítás megerősödött az élet minden területén. Az ujgurok átnevelő táborokban tartása,¹⁰ a Hongkongnak az „egy ország – két rendszer” keretében ötven évre ígért demokratikus rendszer huszonöt év utáni kiüresítése¹¹ a kommunista rendszerek ismert jellemzőit mutatják. Hervainé és szerzőtársai egészen bizarr részleteket közölnek a vallások sinaizálásáról, amelynek keretében például a keresztény templomokban a Jézus-képeket Hszi Csin-pingére kellett lecserélni, a Szentháromságot pedig tanácsos az egyház, a Kínai Kommunista Párt és a Kínai Népköztársaság egységeként értelmezni (Hervainé et al., 2022, 457–463). Mindezek erősen megkérdőjelezik, hogy a fentebb bemutatott gazdasági-társadalmi kihívásokat hogyan képes kihordani a rendszer.

A „hanyatló Nyugattal” szemben nem csak Kína képe egyoldalú a magyar külpolitikai gondolkodásban. Az eurázsiai integráció idealizálása során arról is elfeledkeznek, hogy a térség fejlett országai (Japán, Dél-Korea, Tajvan) ugyanazzal a problémaegyüttessel küzdenek, mint számos fejlett nyugati ország: növekvő egyenlőtlenségek, a társadalom polarizációja, alacsony termékenység, öregedő népesség, a bérek stagnálása, a tényezőtermelékenység növekedésének lassulása a 2008-as válság óta, amit Lin a magas jövedelműek csapdájának nevez (Lin, 2021).

¹ https://mersz.hu/dokumentum/m396kkegeo_8

² <https://www.portfolio.hu/global/20220822/1200-eve-nem-latott-katasztrofa-kozeleg-veszelyben-az-egesz-vilaggazdasag-562421>

³ <https://www.weforum.org/agenda/2022/07/china-population-shrink-60-years-world>; <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-64300190>

⁴ http://www.news.cn/english/2021-11/16/c_1310314611.htm

⁵ <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/04/01/lifting-800-million-people-out-of-poverty-new-report-looks-at-lessons-from-china-s-experience>

⁶ Például Jack Ma milliárdos, az Alibaba alapító elnöke 2021-ben rejtélyesen eltűnt három hónapra (<https://www.portfolio.hu/befektetes/20211020/elokerult-kina-egyik-leggazdagabb-embere-szarnyalt-tegnap-az-alibaba-506238>).

⁷ Például a BRI-kapcsolatot kiegészítették egy biztonsági szerződés megkötésével a Salamon-szigeteken, amely lehetővé teszi Kína katonai befolyásának erősítését: <https://www.bruegel.org/blog-post/new-kind-belt-and-road-initiative-after-pandemic>.

⁸ <https://ihsmarkit.com/research-analysis/why-mainland-china-sticking-zero-covid-policy.html>; <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-63855508>

⁹ A legutóbbi szenzáció, hogy Kína megelőzte az Egyesült Államokat mind a kutatási eredmények (tanulmányok, jelentések) mennyiségében, mind a legidézettebb cikkek top 1 százalékában: <https://www.theguardian.com/world/2022/aug/11/china-overtakes-the-us-in-scientific-research-output>.

¹⁰ <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-22278037>

¹¹ <https://www.cfr.org/backgrounder/hong-kong-freedoms-democracy-protests-china-crackdown>

Az ukrajnai háború hatása

Az ukrajnai háború első éve után nincs kilátás békekötésre, a helyzet rendezésére, azaz az EU-nak, azon belül a KKE-országoknak hosszabb távon arra kell berendezkedniük, hogy határaik mellett valamilyen intenzitással háborús konfliktus zajlik. Az EU-n belül a KKE-országok súlya mindenképpen nőni fog. Ha a háborúból Ukrajna kerül ki jobb pozíciókkal, akkor azért, mert – Magyarország kivételével – határozottan elkötelezték magukat mellette. Ha Putyin Oroszországa könyvelhet el több területi nyereséget, ha győztesként tekinthet magára, akkor tartós veszélyeztetettségük miatt irányul rájuk több figyelem. Emellett a NATO és az USA partnersége felértékelődik, mert az EU-n belül középtávon nincs kilátás arra, hogy a francia–német tandem vezető szerepet játsszon, akár Lengyelországot bevonva, és az EU képes legyen egy ütőképes külpolitikai stratégia végrehajtására.

Évek óta napirenden levő téma, hogy az EU-nak a világ jelentős hatalmai mellett önálló globális vagy geopolitikai szereplőként kell megjelenie, ha az Egyesült Államok, Kína és más felemelkedő hatalmak mellett meg akarja őrizni, illetve vissza akarja szerezni nemzetközi befolyását. A háború hatása folytán ettől távolabb kerültünk, mert az orosz kapcsolatok veszélyei iránti vakság nem vet jó fényt a német és a francia vezetési képességekre. Ráadásul a nagy tagállamok vezetése a szankciók okozta gazdasági nehézségektől függetlenül is gyengélkedik. Macron elnök személyes európai reformambíciói mögött nincs belpolitikai támogatás, Olaszországban Draghi gazdasági reformjai kormányának megbuktatásával megakadtak. Németország eddig sikeres növekedési modelljének mindhárom külgazdasági lába megbicsaklott. A KKE-i munkaerő fogy és drágul, a kínai piac szűkül, az olcsó orosz energia megszűnt. A gazdasági alkalmazkodás mellett több évtizedes világméretű, gondolkodásmódját kell felülvizsgálnia ahhoz, hogy az új helyzetnek megfelelő külpolitikai stratégiát dolgozzon ki. Nem meglepő, hogy Scholz kancellár inkább helyét keresve botorkál, mintsem a világ negyedik legnagyobb gazdaságának hatalmát sugározza. Ezek a kihívások többéves alkalmazkodási folyamatokat vetítenek előre.

Mindazonáltal hiba lenne „leírni” az EU-t. Lassú, körülményes működése hosszabb távon mégis lehet eredményes. A legfrissebb, reményt adó példa a koronavírus-járvány kezelése. A Covid-19 járvány kitörése után mind az USA, mind Kína jobb válságkezelőnek tűnt, a vakcinabeszerezéseknél az EU az USA és a britek után állt sorba a cégeknél. Két év után azonban egyértelműen az EU nyerte meg az egészségügyi válságkezelést, ugyanis a legszerencsésebben találta meg az egyensúlyt az élet védelme és a szabadságjogok megőrzése között, legalábbis a nyugat- és dél-európai tagállamokban, ahol a koronavírushoz kapcsolódó többlethalálozás népességarányosan fele az USA-énak. A KKE-országok az alacsony átoltottság miatt nem tudták kihasználni, hogy a közös beszerzés révén hozzájuthattak a legkorszerűbb oltáshoz, és nem tudták nyugati szintre szorítani a halálozást (Farkas–Rácz, 2022). Amint már láttuk, Kína a zéró Covid politikájával csapdába zárta magát. Oroszország népességarányos többlethalálozása – saját gyártású, korszerű vakcinája ellenére – több, mint kétszerese a magas amerikai értéknek.¹

A várhatóan hosszú időre befagyott ukrajnai konfliktus következményeként Oroszországgal belátható ideig nem lehet helyreállítani a normális kapcsolatot, legfeljebb valamiféle *modus vivendi* lehet találni. Az orosz birodalmi igényekről, világhatalmi szerepről szóló önképük és valóságos teljesítményük között akkora a szakadék, ami szükségképpen rendre újratermeli a frusztrált agresszivitást. A 145 milliós, csökkenő népességű országnak a nyersanyagától megszabadulni képtelen gazdasági rendszerével reális ambíciókat kell találnia ahhoz, hogy valamikor megbízható partner legyen.

Az orosz magaskultúra iránti csodálat és a közös keresztény hagyományok miatt hajlamosak vagyunk úgy gondolni Oroszországra – még ha politikai rendszere autoriter is –, ahogyan Dohnanyi fogalmaz: „Oroszország nem csupán szomszédja Európának, hanem európai jellegű nemzet is” (Dohnanyi, 2022, 53). A háború megmutatta, hogy az emberi méltóságról, az egyes ember életének az értékéről való gondolkodás határát Európában a gótika, a reneszánsz, a reformáció és a felvilágosodás húzza meg, nem pusztán a keresztény tradíció. Annak elfogadása az orosz társadalom tömegeinek gondolkodásában, hogy az egyén totálisan alárendelt a birodalom érdekeihez képest, a hagyományos ázsiai társadalmakéhoz áll közel. Az ukrajnai háború óta tartó emigrációs hullám tovább gyengíti a nyugatos gondolkodás bázisát.

Mindehhez hozzátehetjük, hogy a világpolitikai színtér már az ukrajnai háború előtt is aggasztó volt. A mögöttes folyamatok mélyebbre nyúlnak vissza, de a 2008-as válság utáni másfél évtizedben váltak szembetűnővé. Az emberiség a klímaváltozás közepette a földtörténet hatodik kihalási eseménye felé bandukol, aminek maga a *homo sapiens* is tárgya lehet. A világ meghatározó hatalmaitól elszánt, a jövőre irányuló, proaktív vezetésre lenne szükség a túlélés érdekében – de ehelyett egyre inkább a nosztalgiaik bővületébe kerültek, nem csak az imént tárgyalt Oroszország. Az USA erejét kritikusan gyöngíti a mélyeséges belpolitikai megosztottság. A republikánusok egy része a „régí vágású Jenki Amerikát” akarja megmenteni, amire annyi esélyük van, mint Apponyinak volt a történelmi nagy Magyarország megmentésére az asszimilációs törvényekkel. Az angol toryk egy részének alig rejtett, a Brit Birodalomból örökölt öntudata kiléptette az Egyesült Királyságot az EU-ból, gyöngítve az egész euroatlanti térséget. A francia uniós reformpolitika hatékonyságának nem tesz jót, hogy uniós szerepvállalása az elvesztett nagyhatalmiság kárpótlásának tűnik – ahogyan ezt Macron 2017 szeptemberében a párizsi Sorbonne Egyetemen meghirdetett Európa-programjából és annak elmaradt megvalósításából láttuk. A sikeres, felemelkedő Kína sem válik ki a sorból: a múlt veszteségei, sérelmei itt is identitásképzők. A Kínai Kommunista Párt megalakulásának százéves évfordulójára kiadott, fentebb már idézett határozata szerint az 1840-es ópiumháborúval kezdődő nyugati agresszió, az évszázados nagy megaláztatás (great humiliation) az ötezer éves kínai történelem legpusztítóbb szenvedését hozta, amiből a Kínai Kommunista Párt szabadította meg és újította meg Kínát. A nosztalgiaik rendre összekapcsolódnak azzal, hogy a társadalom egésze vagy egyes csoportjai valamilyen szempontból áldozatnak tekintik magukat, ami passzivitáshoz, a tárgyilagos önreflexió hiányához vezet. Az áldozatiság érzésére építő politika már nem KKE-i sajátosság – világjelenség lett.² Németországot a náci múlttal való szembenézés megóvta a nosztalgiaiktól, de 2005-től tizenhat éven át tartó kancellársága alatt Merkel kifejezetten a Helmut Schmidt-féle, „akinek víziói vannak, menjen orvoshoz” szemlélethez tartotta magát, és politikai tehetségét az EU-ban a napi konfliktusok megoldására fordította.

¹ Lásd az Our World in Data adatbázist: <https://ourworldindata.org/coronavirus>.

² Áldozatok az amerikai fehér férfi munkások, a kolonializmus hagyatékát hordozó színes bőrűek, a nemi kisebbségek, a francia sárga mellényesek stb. Lassan már nagyítóval kell keresni olyan rétegeket, amelyek nem az áldozat szerepével összefüggésben határozzák meg magukat.

A nemzetközi kapcsolatok elmélete és a geopolitikai kihívások tematizálása

Ebben a nem túlságosan biztató helyzetben feltehetjük a kérdést, hogy milyen szellemi arzenál áll rendelkezésre a problémák tematizálására. A geopolitikai, illetve globális kihívások megoldása alapvetően a társadalmi-gazdasági-politikai folyamatok függvénye, de az sem mellékes, hogy a nemzetközi kapcsolatok elmélete milyen kereteket kínál. A következőkben semmiképpen sem a nemzetközi kapcsolatok elméletének nemzetközi szakirodalmáról, annak állásáról adok áttekintést. Ezt politológus kollégák képesek megtenni. Azt mutatom be, amit az újabb hazai szakkönyvek tükröznek (pl. Egedy, 2017; Hervainé et al., 2022; Szilágyi, 2018), illetve amiről az utóbbi néhány év turbulens időszakában olvasott elemzések, hallgatott podcastok alapján is úgy érzékeltém, hogy a nemzetközi kapcsolatok szakértői a konkrét helyzetekre alkalmazzák. Ezek alapján számomra ma, Magyarországon bizonyosan a realista iskola tűnik a főáramnak.

A közgazdász olvasó számára meglepő felfedezni, hogy a két tudományterület főáramát mennyire hasonló gondolati korlátok jellemzik. Ahogy a főáramú közgazdaságtan a gazdasági szereplőknél egyetlen motívummal számol, a haszonmaximalizálással, úgy a nemzetközi kapcsolatok főárama, a realista iskola a hatalommaximalizálással.¹

A nemzetközi viszonyok tudományos igényű vizsgálata az első világháború után, annak hatására kezdődött. Az értékalapú világrend (idealizmus) és az államok kizárólag érdek és hatalom vezérelte viselkedésének feltételezése (realizmus) kezdettől fogva egymást kizárva jelent meg. Az előbbi legismertebb képviselője Woodrow Wilson amerikai elnök volt, míg a realista iskolát az angol E. H. Carr és az amerikai Hans Morgenthau indították el az 1930–1940-es években. A neorealista a 21. század elején is a hegemonia, a kontroll és az erőegyensúly fogalmaival írják le a nemzetközi kapcsolatokat. A neoliberalizmus és a neoidealizmus – a hajdani idealizmushoz hasonlóan – azt feltételezik, hogy a demokratikus államok nem alkalmaznak erőszakot egymás ellen, tehát a béke feltétele a liberalizmus eszméinek elterjedése. Utóbbiak befolyása a hidegháború végén, „a történelem végének” eufóriája idején volt erős. Az érdekek és értékek komplexitását az ezredfordulón a konstruktivista irányzat próbálta megragadni (Egedy, 2017).

Olvasatomban az idealizmus és a realizmus elméleti szembenállása megakadályozta, hogy egy olyan paradigma alakuljon ki, amely képes szilárd keretet adni a rövid távú hatalmi érdekek és a hosszú távú, értékalapú nemzetközi rend összehangolásához. Ráadásul, míg a közgazdászok számára a haszonmaximalizálás a közgazdasági vizsgálatok módszertani eszköze, addig a realista iskolában a hatalommaximalizálás maga a teljes valóság. Ezek után például az amerikai külpolitikások olyan korszakos tekintélye, mint Kissinger, elméleti háttér nélkül próbálkozik a realizmus (Theodore Roosevelt elnöksége) és az értékalapú gondolkodás (Woodrow Wilson elnöksége) összeillesztésével (Kissinger, 2015). Az amerikai gyakorlati politizálást inkább ez jellemezte. Magyarics részletesen bemutatja, hogy az amerikai külpolitikában milyen szervesen összekapcsolódott a kivételességből fakadó, gyökereiben keresztény küldetésstudat a hatalmi érdekek érvényesítésével (Magyarics, 2021).

A mai magyar külpolitikában egyértelműen a realista iskola szellemisége uralkodik, annak is a kizárólag érdekekben gondolkodó, offenzív realista ága² – ami azért nehezen érthető, mert ha az EU-ban az az attitűd válna általánossá, amelyet a magyar külpolitika képvisel, és nem potyautasként művelné, akkor a hasonló, kisebb országok lennének az elsődleges kárvallottjai, a nemzetközi szinten pedig visszatérnénk a „jaltai logikához”. Ez már egy másik világ ahhoz a korszakhoz képest, amelyet Martonyi János külügyminisztersége fémjelzett, aki határozottan és egyértelműen az értékalapú realizmust képviselte (Martonyi, 2018).

A nemzetközi kapcsolatok elméletének másik szembeötlő sajátossága, hogy hiányzik a fejlődés gondolata. A közgazdasági főáram gyöngye pontjai között is ott van a fejlődés jelenségének beépítése a közgazdasági modellekbe. De még egy edzett közgazdász is megütközik azon, hogy úgy hivatkoznak Thuküdidészre vagy Machiavellire, mintha gondolataik ma közvetlenül alkalmazhatóak lennének, azt sugalva, hogy a hatalom természete örök. Dohnanyi például azzal mentegeti Kína mai, erőszakos kereskedelmi praktikáit, hogy a 17. században a Brit Kelet-indiai Társaság sem volt külön (Dohnanyi, 2022). Érdekes lenne, ha valaki, akit rajtakapnak, hogy a napszámosságait rabszolgaként tartja, azzal védekezne a bíróságon, hogy ha a 19. századi Egyesült Államokban megtehették, ő miért ne tehetné.

A mai problémák tematizálásában további nehézséget jelent, hogy a főáramú realizmus nem vizsgálja rendszerszemléletben az állam belső viszonyai és a nemzetközi kapcsolatok kölcsönös egymásra hatását. Az újítások legfeljebb arra szorítkoznak, hogy a nemzetközi szervezeteket és a multinacionális vállalatokat beemelik az aktorok közé. A hatalmi érdeket követő állam éppúgy „fekete doboz”, mint a profitmaximalizáló vállalat a mikroökonómiában. Holott világosan látszik, hogy túl hamar reméltük, a hidegháború végével a rendszerek közötti versenynek vége. Nem csak arról van szó, hogy a mai technika, az internet világa olyan lehetőséget ad az ellenfél/ellenség politikai rendszerének destabilizálására, dezinformálásra, amiről a szovjet időkben álmodni se lehetett. A kínai zéró Covid politikánál láttuk, hogy egy teljesen bel- és szakpolitikai kérdést is a rendszerek közötti verseny kontextusában értelmeztek, és a nyugatival szemben saját rendszerük felsőbbrendűségének bizonyítására próbálták felhasználni.³

Jelen tanulmányt a Világgazdasági Tudományos Tanács 2022. szeptemberi ülésén mutattam be. Azóta, 2022 végén jelent meg Paul Tuckernek, a Bank of England korábbi alelnökének, a Harvard Egyetem kutatójának *Global Discord: Values and Power in a Fractured World Order* című könyve, amely új realizmust ajánl a mai geopolitikai problémák kezelésére (Tucker, 2022). Ez az új realizmus éppen az általam kárhoztatott törést akarja áthidalni. A kanti idealizmussal és a hobbesi gyökerű realizmussal szemben a hume-i tradícióra támaszkodva olyan értelmezési keretet dolgoz ki, amelyben az érdek, hatalom, érték és norma egyaránt helyet kap. A könyv iránti érdeklődés óriási: két hónap alatt a vezető amerikai, angol egyetemek és európai kutatóközpontok sorában mutatták be. Az idő majd eldönti, hogy elvezet-e a paradigmaváltáshoz a nemzetközi kapcsolatok elméletében.

¹ A haszonmaximalizáláson alapuló modellek elégtelenségét fájdalmasan megmutatta a 2008-as világgazdasági válság. A FED akkori elnöke, Alan Greenspan 2009-ben egy közgazdasági rendezvényen csalódottan számolt be arról, hogy ő is hitt a pénzügyi szabályozás mögött álló matematikai modellekben, amelyekben a racionális haszonmaximalizáló szereplők elegendő tartalékot képeznek, és aktívan ellenőrzik és menedzselik kockázataikat (The Economic Club of New York, 102nd Year, 401st Meeting, February 17, 2009, <https://www.econclubny.org/documents/10184/109144/2009GreenspanTranscript.pdf>). A közgazdaságtan mostanra jutott el oda, hogy az ember valóságos viselkedését modellezni szándékozó viselkedési közgazdaságtan már nem számít heterodox irányzatnak.

² Az Orbán-kormány nyíltan és világosan meghirdette ezt a filozófiát: <https://www.vg.hu/vilaggazdasag-magyar-gazdasag/2015/03/orban-nem-az-ertekek-hanem-az-erdekek-szamitanak>.

³ A 2010-es évektől a kínai vezetés először a nemzetközi kapcsolatokban, majd mindent átfogó elvként vezette be az emberi biztonságot, amelyet csak egy központi kormányzat biztosíthat, mégpedig közösségi, nem egyéni szinten, ezzel elhatárolva a nyugati egyéni szabadságjogoktól (Zhang, 2022). A Covid-19-től megvédő, biztonságot adó narratíva erre a háttérre épült.

Dekonstrukció helyett rekonstrukció

A világpolitikai rendszer jövőjének nem az az alapvető kérdése, hogy az USA hidegháború utáni szuperhatalmi pozíciójában elmozdulás megy-e végbe, aminek majdani elkerülhetetlenségével Kissinger és Brzezinski már az 1990-es években is tisztában volt (Szilágyi, 2018). Az alapvető kérdés az, hogy ha más szereplők – például Kína és India – nagyobb szerephez jutnak, fennmarad-e a szabályalapú világrendre törekvés, amelyet Oroszország az ukrajnai invázióval alapjaiban rendített meg. Amikor akár Kína, akár Oroszország (Törökország stb.) azt követeli a nemzeti szuverenitás nevében, hogy az USA, a Nyugat ne akarja másokra ráerőltetni saját normáit, akkor mindig oda lyukadunk ki, hogy vannak-e olyan univerzális normák, emberi jogok, amelyek minden kormány tevékenysége mérhető. Ha nincsenek ilyen univerzális normák, akkor nincs, ami normatív alapja lehetne a nemzetközi konfliktusok kezelésének. Az orosz példa mutatja, hogy ha nem vesznek tudomást az univerzális normákról, akkor egy ország belső ideológiája („az orosz világ helyreállítása”) bármikor felhatalmazhat akár egy területszerző háborúra is. Amikor arról gondolkodunk, hogy egy emberi jogokra épülő világrend mennyiben tartható fenn, szembesülnünk kell a ténnyel, hogy a Freedom House 2022-es jelentése szerint míg 2005-ben a világ népességének 46 százaléka élt teljesen szabad rendszerben, és 17,9 százalék részben szabad rendszerben, 2021-re 20,3 százalékra csökkent az előbbi, és 41,3 százalékra nőtt az utóbbi típusú rendszerben élők száma.

Az emberi jogokon alapuló világrend megerősítésének azonban nyugati részről is vannak akadályai. Az emberi jogok képviselőiben a nyugati világ – az USA-val az élen – ellentmondásosan viselkedett. Maga Kissinger nevezte az USA-t Janus-arcú szuperhatalomnak (Kissinger, 2015). Az emberi jogok éppúgy motiváltak önzetlen társadalmi szervezeteket, aktivistákat, segélyprogramokat, mint ahogy ideológiaként használták a legátálatlanabb hatalmi törekvésekhez. Ennek következménye nagyon jól látszik az orosz szankciókról szóló ENSZ-szavazásokon, amelyekben a feltörekvő országok – népességüket figyelembe véve – nagy többségükben tartózkodnak. E mögött nemcsak gazdasági érdekek, kényszerek vannak, hanem a gyarmati emlékek, valamint a hidegháborúban szerzett tapasztalatok, amikor az USA „a cél szentesíti az eszközt” alapon kegyetlen rezsimeket is támogatott a kommunizmus feltartóztatására.

A hitelességi probléma mellett az emberi jogok elméleti megalapozása is megrendült. Az egyik oldalon a progresszív baloldal ellentmondást nem tűrő vehemenciával határozza meg az emberi jogok listáját, egyoldalúan hangsúlyozva a nemi identitást, ami nem segíti az emberi jogokra épülő világrend nyugati országokon kívüli vonzerejének növekedését. A másik oldalon a relativizáló posztmodern gondolkodás aláásta az emberi jogok mögött álló szellemi építményt. Eszerint a nagy világmagyarázatok, a metanarratívák a fennálló társadalmi rendszer legitimálását szolgálták, ezért az általuk használt fogalmakat dekonstruálni kell, azaz lebontani és újraépíteni. Ennek eredményeképpen kiderül, hogy nincs biztos tudás, nincsenek univerzalizálható eszmerendszerek, nincsenek metaszabályok, metanyelv, amely összefoghatja a töredezettségek körüli diskurzust. Márpedig az emberi jogok mögött is ilyen dekonstruálandó fogalmak állnak.

Az ukrajnai fegyverpogás árnyékában elhalványul a soft power jelentősége, de nem szabad megfeledkezni róla. Ha a nyugati világ meg akarja őrizni az értékeit, akkor rekonstruálni kell az emberi jogokra épülő világrend szellemi kereteit. Ennek egyrészt magában kell foglalnia a kolonialista múlt és a fentebb említett Janus-arcú magatartás önkritikus, de a történetiséget figyelembe vevő reális értékelését, egy ehhez szükséges paradigma kidolgozását. Másrészt vissza kell térni az európai filozófiai gondolkodásnak ahhoz a tradíciójához, amely szerint vannak antropológiai konstansok, és az emberi jogok eszméjével ezeknek megfelelő társadalomszerveződésekhez jutottunk el, ezért ezek akkor is univerzálisan érvényesek, ha a változó történelmi-társadalmi körülmények között konkrét tartalmukat időről időre újra kell definiálni. Hozzátehetjük, hogy sem Kína, sem más kultúra nem mutat fel olyan alternatív gondolati keretet, amely a globális kihívások globális kezelésének normatív alapja lehetne a nemzetközi kapcsolatokban.¹ Ugyanakkor az amerikai, nyugati hegemonia gyengülésével az emberi jogokra épülő világrend konkrét, mai tartalmának meghatározása csak nemzetközi dialógusban születhet meg. Az indiai származású, közgazdasági Nobel-díjas Sen elemzése biztató ebben a tekintetben (Sen, 2003). Habár az emberi jogok mai eszméje Nyugaton fejlődött ki, azt a hatalmon levők hangoztatják, hogy az ázsiai értékek a végletekig tekintélyelvűek. Az ázsiai szellemi hagyomány ennél sokkal összetettebb; a szabadság, a tolerancia gondolata sok évszázadra visszamenően fellelhető benne.²

Elméletileg már Kissinger is tisztában volt vele, hogy az USA számára a világrend megteremtése egyszerre kell, hogy jelentse az egyetemes alapelvek tiszteletét és más térségek történelmének és kultúrájának elismerését (Kissinger, 2015). Az amerikai kivételesség szellemisége és mai társadalmi polarizáltsága azonban nem kedvez ennek a megközelítésnek. Az EU számára sokkal testhezállobb feladat lenne a fentebb körülírt rekonstrukció kezdeményezése. A 2021-ben a fejlődő országok felé útjára indított Global Gateway fejlesztési programjától nem áll távol az ehhez szükséges szellemiség. KKE aktív szerepet játszhatna ebben a folyamatban. Egyrészt a nyugati civilizáció részese, és a 20. század rettenetes traumái megtaníthatják az emberi jogok értékére. Másrészt nagyon jól ismeri a nyugati minták másolásának és a saját út megtalálásának dilemmáit. Lakatos István (2023) Értékek kontra érdekek? angol nyelven is megjelent könyve fontos lépés lehet a KKE-i szerepvállalás felé.

¹ A 2010-es évektől a kínai vezetés először a nemzetközi kapcsolatokban, majd mindent átfogó elvként vezette be az emberi biztonságot, amit csak egy központi kormányzat biztosíthat és közösségi, nem egyéni szinten értelmezhető, ezzel elhatárolva a nyugati egyéni szabadságjogoktól (Zhang, 2022). A Covid-19-től megvédő, biztonságot adó narratíva erre a háttérre épült.

² Sen rámutat, hogy jelentős különbségek vannak például az indiai és a kínai kulturális hagyomány között (Sen, 2003). Továbbá a középkorban voltak olyan időszakok, amikor az iszlámban a vallási tolerancia inkább jelen volt, mint Európában, ahol az emberi jogok eszméi korántsem egyenes vonalú fejlődés eredményeképpen jöttek létre. Sen a történelmi megalapozás alapján egyetemes érvénnyel összeköthetőnek tartja a fejlődést és a szabadságot.

Összegzés

A fentiek alapján megfogalmazhatunk néhány következtetést, amelyek a következő években meghatározzák térségünk helyzetét, mozgásterét.

- Alapvető érdekünk lenne a világgazdasági blokkosodás elkerülése – és távolról sem csak gazdasági szempontból. A gazdasági összefonódások nem feltétlenül óvnak meg a katonai konfliktusoktól, de az elkülönülés, a szétválás esetén megnő a katonai kalandorság, a háborúk veszélye. Ennek ellenére számolni kell az efféle kedvezőtlen folyamatok erősödésével. KKE helye ebben az esetben egyértelműen a nyugati világban van, és Magyarország kivételével nem várható, hogy ezzel kapcsolatban másutt kétféle merüljön fel.
- A blokkosodás bekövetkeztére, mélységére erőteljes hatással lesznek mind Kína, mind az USA belpolitikai és gazdasági folyamatai. Kína esetében – amely saját kivételességéről egy cseppet sincs kevésbé meggyőződve, mint az USA¹ – mindig el szokták mondani, hogy nem küldetéstudatú állam, nem akarja terjeszteni a saját modelljét. Ha kínai sajátosságokra épülő berendezkedését nem is akarja exportálni, saját politikai rendszerét viszont azzal próbálja biztosítani, hogy a kritikai viszonyítási pontot jelentő demokráciákat visszaszorítandó az autoriter rendszereket támogatja, ami előmozdíthatja a blokkosodást. Mivel a várakozásoknak megfelelően Hszi Csin-ping 2022-ben megszerezte a pártvezetést a következő öt évre, nem számíthatunk irányváltásra. Az USA pozíciójára hatással lesz, hogy a Biden elnök által elfogadott infrastruktúrafejlesztési, valamint a jelentős környezetvédelmi és az ezáltal technológia- és iparfejlesztő programot is tartalmazó inflációcsökkentési törvény (Inflation Reduction Act of 2022) mennyire lesz sikeres, vagy mennyire lesz áldozata egy esetleges 2024-es republikánus győzelemnek. Ukrajnát viszont egy republikánus elnök sem hagyhatja magára, mert az a dicstelen afganisztáni kivonulás után az amerikai geopolitikai vezető szerep tekintélyét teljesen aláásná.
- A két legerősebb geopolitikai szereplő problémáit áttekintve kevésbé látszik valószínűnek, hogy akár az USA, akár Kína mint hegemon „túlnyeri” magát. Megítélésem szerint reálisabb veszély a dezintegráció, a gazdasági kapcsolatok lazulása, azoknak a rendezett kapcsolatoknak a felbomlása, amelyek a globális problémák (klímaváltozás, nyersanyaghiányok, járványveszélyek stb.) kezeléséhez kellenének. Ha valóban hanyatlásról kell beszélnünk, akkor az az egész ma ismert civilizációkra fog vonatkozni.
- A dezintegráció kézzelfogható lehetősége, már megindult folyamatai miatt életbe vágóan fontos a szabályalapú nemzetközi rend megmentése. A közös játékszabályokban való megegyezést nem helyettesítheti, hogy a racionális hatalommaximalizáló nagyhatalmak az egyensúly érdekében – legalábbis a realista iskola defenzív ága szerint – korlátozzák magukat. A játékszabályok stabilitását, kiszámíthatóságát akkor sem pótolja, ha jól ismerjük a szankcionálás problematikáját a nemzetközi jogban. Más megsérteni egy normát, és más tagadni egy norma létezését. KKE elemi érdeke az emberi jogokon alapuló nemzetközi rend támogatása.
- Feltételezve, hogy az EU, ezen belül Németország képes azokra az átalakulásokra, alkalmazkodásokra, amelyeket az ukrajnai háború hozott magával, a német gazdasági modell változása alkalmazkodási kényszereket követel majd a ráépülő KKE-i gazdaságoktól.
- Ha Lengyelország képes felnőni a feladathoz, akkor a jelenlegi átalakulást kihasználva a francia–német „gravitációs központ” tartósan kelet felé mozdulhat. Ez kiegyensúlyozottabbá tehetné az EU működését.
- A magyar külpolitika az ukrajnai háború óta sem változtatott az irányvonalán. Abban reménykedik, hogy az energiaszankciók nyomán bekövetkező gazdasági válság kikényszeríti a visszarendeződést, és korábbi világértelmezése, helyzetértékelése visszanyerheti relevanciáját.

¹ Kissinger több, mint kétezer évre visszamenőleg mutatja be a kínai felfogást, amely a világ középpontjaként (Középbirodalom) értelmezi magát (Kissinger, 2015).

Hivatkozások

- Berneking Ágnes (2018). *Közép- és Kelet-Európa a 21. század geopolitikai/geoökonómiai stratégiáiban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Brandt, Loren–Litwack, John–Mileva, Elitza–Wang, Luhang–Zhang, Yifan–Zhao, Luan (2020). *China's Productivity Slowdown and Future Growth Potential*. World Bank. Policy Research Working Paper 9298.
- Brzezinski, Zbigniew (1999). *A nagy saktábla. Amerika világelsősege és geostratégiai feladatai*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Bundesverband der Deutschen Industrie (2019). *Partner and Systemic Competitor – How do we deal with China's state-controlled economy?* BDI Policy Paper.
- Dohnanyi, Klaus von (2022). *Nemzeti érdekek. Útmutatás a német és az európai politika számára a globális átalakulások korában*. Budapest: Habsburg Ottó Alapítvány.
- Európai Bizottság és az Unió Külügyi és Biztonságpolitikai Főképviseelője (2019). *Az EU és Kína – Stratégiai kilátások*. JOIN 2019/5. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52019JC0005&from=EN>
- Farkas Beáta–Rácz Tamás (2022). *Mind the gap! The socio-political background of the differences in Covid-19 mortality in Europe*. Kézirat.
- Freedom House (2022). *Freedom in the World 2022*. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf
- Friedman, George (2015). *A következő évtized*. Budapest: New Wave Media Kft.
- García-Herrero, Alicia (2021). What is behind China's dual circulation strategy? *China Leadership Monitor* 69, Fall 2021. <https://www.prcleader.org/herrero>
- García-Herrero, Alicia–Tan, Junyu (2020). *Deglobalisation in the context of United States–China decoupling*. Bruegel Policy Contribution 2020/21.
- Gyórfy Dóra (2021). Amerika vagy Kína hanyatlik? In: Ágh Attila (szerk.) *Az új világrend kialakulása – Az EU–USA–Kína hatalmi háromszög*. Budapest: Noran Libro. 145–167.
- Egedy Gergely (2017). *Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe*. Budapest: HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft.
- Hervainé Szabó Gyöngyvér–Suha György–Szatmári Péter (2022). *A globalizáció selyemutas és atlanti ösvényei*. Budapest: L'Harmattan–Kodolányi János Egyetem.
- Hirschman, Albert O. (1998). *Az érdekek és a szenvedélyek*. Budapest: Józsefvárosi Műhely Kiadó.
- Kavalski, Emilian (2021). The end of China's romance with Central and Eastern Europe. *Global Media and China* 6(1), 77–99.
- Kissinger, Henry (2015). *Világrend*. Budapest: Antall József Tudásközpont.
- Lakatos István (2023). *Értékek kontra érdekek? Összehasonlító emberi jogi diplomácia a kulturális relativizmus és a civilizációk összecsapásának árnyékában*. Budapest: Gondolat Kiadó, angol nyelven: *Comparative Human Rights Diplomacy*. Palgrave Macmillan, 2022
- Lin, Syaru Shirley (2021). Taiwan in the high-income trap and its implications for cross-strait relations. In: Thornton, Mariah–Ash, Robert–Fell, Dafydd (eds) *Taiwan's Economic and Diplomatic Challenges and Opportunities*. London–New York: Routledge. 49–77.
- Lipset, Seymour Martin (1959). Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *American Political Science Review* 53, 69–105.
- Magyarics Tamás (2021). Az Egyesült Államok külpolitikájának küldetéses természete. *Vigilia* 86. évf. 1. szám, 2–8.
- Martonyi János (2018). *Nyitás és identitás. Geopolitika, világkereskedelem, Európa*. Szeged: Pólay Elemér Alapítvány.
- Matthes, Jürgen (2022). *China-Abhängigkeiten der deutschen Wirtschaft: Mit Volldampf in die falsche Richtung*. IW-Kurzbericht Nr. 68/2022. Institut der Deutschen Wirtschaft.
- National Intelligence Council (2021). *Global Trends 2040*. https://www.dni.gov/files/ODNI/documents/assessments/GlobalTrends_2040.pdf
- Rozelle, Scott–Hell, Natalie (2020). *Invisible China: How the Urban–Rural Divide Threatens China's Rise*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Sen, Amartya (2003). *A fejlődés mint szabadság*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Szilágyi István (2018). *A geopolitika elmélete*. Budapest: Pallas Athéné Books.
- Szunomár Ágnes (2019). Gazdasági csodák/gazdasági csapdák – Kínai növekedési kilátások a japán és dél-koreai példa tükrében. In: Török Ádám–Szanyi Miklós (szerk.) *Trendek és töréspontok – Világgazdasági tükrök*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tucker, Paul (2022). *Global Discord: Values and Power in a Fractured World Order*. Princeton: Princeton University Press.
- Zhang, Chi (2022). *Human security in China: A post-pandemic state*. Singapore: Palgrave Macmillan.